

schen Griechenstädte in der zweiten Hälfte des 4. Jhr. v.u.Z., în *Die Krise der griechischen Poleis*, 1. Bd., hrsgb. von O. Jurewicz und H. Kuch, Berlin, 1969, p. 51–55; idem, *Die Außenpolitische Krise der Poleis Klein-Skythiens im 4. Jh. v.u.Z.*, în *Hellenische Poleis*, 2. Bd., hrsgb. von E. Ch. Welskopf, Berlin, 1974, p. 664–681.

(b) *Thesalia* (fără paragraf separat): de menționat Chr. Habicht, *Epigraphische Zeugnisse zur Geschichte Thessaliens unter der makedonischen Herrschaft*, Ancient Macedonia, 1, Thessaloniki, 1968 (1970), p. 265–279 (pentru epoca diadohilor: p. 265–269).

(c) *Epir* (p. 249): ar fi trebuit, fără îndoială, amintită monumentală lucrare a lui N. G. L. Hammond, *Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*, Oxford, 1967 (despre epoca în discuție: p. 557–588).

(d) *Sparta* (p. 251): ar fi fost de amintit capitolul consacrat epocii diadohilor din cartea lui P. Oliva, *Sparta and her social problems*, Praga, 1971, p. 201–208.

(e) *Palestina* (s.u. *Syrien*, p. 251): ar fi trebuit, eventual, menționată, alături de F.-M. Abel, *Revue biblique*, 44, 1935, p. 559–581, și sinteza aceluiași, *Histoire de la Palestine depuis la conquête d'Alexandre jusqu'à l'invasion arabe*, 1, Paris, 1952, p. 22–53 (epoca diadohilor).

După cum se vede, nici una din considerațiile noastre nu este în măsură să pună la îndoială valoarea lucrării lui J. S. Cartea se poate consulta cu mare ușurință datorită tablei de materii amănunțite și, mai ales, grație indicilor (de autori moderni și de nume antice, termeni notabili). Bibliografia (în ordinea cronologică a aparițiilor) figurează la sfârșitul fiecărui subcapitol sau paragraf, astfel că se poate consulta foarte comod. După părerea noastră, cartea reflectă obiectiv stadiul cercetării la ora actuală.

București, februarie 1984

Alexandru Avram

KARL CHRIST, *Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte*. Erster Band: *Römische Republik und augusteischer Principat*; Zweiter Band: *Geschichte und Geschichtsschreibung der römischen Kaiserzeit*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982, 1983, VIII + 275, VIII + 287 p.

Cele două volume la care ne vom referi în cele ce urmează reprezintă primii doi volume ai unui triptic care va fi în curând completat de un al treilea, promis de autor (vol. 1, p. VIII), consacrat studiilor de istoriografie.

Karl Christ este bine cunoscut în cercurile specialiștilor în istoria romană, nu în ultimă instanță prin prețioasele instrumente de lucru pe care le-a oferit (*Römische Geschichte. Einführung, Quellenkunde, Bibliographie*, 3 ediții până în 1980), prin culegerile de studii editate pe probleme (*Krise und Untergang der Römischen Republik*, Darmstadt, 1979; *Der Untergang des Römischen Reiches*, Darmstadt, 1970) sau prin remarcabila sinteză a evoluției istoriografiei consacrate Imperiului Roman (*Von Gibbon zu Rostovtzeff*, ed. a 2-a, Darmstadt, 1979). Profesorul de la Marburg se remarcă în primul rând prin varietatea preocupărilor, în care se disting câteva direcții mai importante: relațiile dintre romani și triburile germanice, istoria social-economică a Imperiului Roman, istoriografia Romei antice. Aceste aspecte sînt urmărite atît în lucrările de mai mari dimensiuni, cit și în diferite articole publicate în reviste, dintre care o bună parte sînt reunite în cele două volume pe care le recenzăm.

Studiile înmănunchate în aceste volume fuseseră aproape toate inițial publicate în reviste (*Historia*, *Chiron* etc.), *Festschriften* sau culegeri tematice. La acestea se adaugă citeva *Ersteröffentlichungen*: în vol. 1: *Sklavenführer* (p. 75–91); *Der Untergang der Römischen Republik in moderner Sicht* (p. 134–167); *Die Dialektik des augusteischen Principats* (p. 253–263); în vol. al 2-lea: *Der Niedergang des Römischen Reiches aus der Sicht der neueren Geschichtsschreibung* (p. 199–233). K. C. însuși distinge citeva „centre de greutate”. În primul volum accentul cade pe următoarele probleme: războaiele punitice (*Hannibal und Scipio Africanus*, p. 1–15; *Probleme um Hannibal. Eine Einleitung*, p. 16–41; *Zur Beurteilung Hannibals*, p. 42–74); criza și decăderea Republicii Romane (*Sklavenführer*; *Caesar und Ariovist*, p. 92–133; *Der Untergang der Römischen Republik in moderner Sicht*, p. 134–167); Principatul lui Augustus și politica împăratului față de germani (*Zur Beurteilung der Politik des Augustus*, p. 168–182; *Zur augusteischen Germanienpolitik*, p. 183–239; *Zur römischen Okkupation der Zentralalpen und des nördlichen Alpenvorlandes*, p. 240–252; *Die Dialektik des augusteischen Principats*). În al doilea volum, studiile se pot grupa după următoarele teme: relațiile dintre romani și barbari în Imperiul Roman (*Römer und Barbaren in der hohen Kaiserzeit*, p. 28–43; *Die Militärgeschichte der Schweiz in römischer Zeit*, p. 44–85; *Zur Geschichte des hessischen Raumes in der römischen Kaiserzeit*, p. 86–100); chestiuni referitoare la

Tacitus (*Tacitus und der Principal*, p. 101—139; *Germanendarstellung und Zeitverständnis bei Tacitus*, p. 140—151); căderea Imperiului Roman (*Der Untergang des Römischen Reiches in antiker und moderner Sicht*, p. 177—198; *Der Niedergang des Römischen Reiches aus der Sicht der neueren Geschichtsschreibung*). La acestea se adaugă un studiu despre Domițian (*Zur Herrscherauffassung und Politik Domitians. Aspekte des modernen Domitianbildes*, p. 1—27), o discuție referitoare la structurile sociale din lumea romană (*Grundfragen der römischen Sozialstruktur*, p. 152—176) și un eseu despre istoriografia romană (*Römische Geschichtsschreibung*, p. 234—269).

După cum se vede, majoritatea studiilor atacă probleme de mare întindere, ceea ce face ca o prezentare a lor, oricât de sumară, să necesite un spațiu excesiv. Din aceste motive și având, în același timp, în vedere că majoritatea contribuțiilor reunite în volum sînt deja cunoscute lumii științifice din periodicele sau culegerile de studii unde au fost publicate în prealabil, intenționăm să limităm sumarele noastre considerații doar la acele studii care au văzut cu această ocazie pentru prima oară lumina tiparului.

Studiul *Sklavenfürher* își propune să clarifice rolul și poziția „comandantului sclavilor” în frământările servile din epoca de la sfîrșitul Republicii, pe baza celor patru exemple mai bine cunoscute: Eunus, Aristonikos, Spartacus și Sextus Pompeius. De asemenea, se urmărește să se scoată în evidență trăsăturile comune și deosebirile dintre aceste patru cazuri (p. 77). În cazul răscoalei din Sicilia narate de Diodor (34,2), K. C. observă pe bună dreptate în textul izvo- rului o contradicție între începutul mișcării — marcat de viziunea profetică a lui Eunus — și desfășurarea sa, caracterizată printr-o destul de riguroasă organizare militară (p. 79). K. C. respinge în mod convingător speculațiile cu privire la caracterul inițial religios al mișcării, precum și comparația nefericită (J. Vogt) cu răscoala Makkabeilor (p. 80). Este drept că viziunile lui Eunus au ațîțat masa sclavilor sicilieni, dar: „Allerdings war hier, wie auch anderswo, der zunehmende äußere Druck die stärkste Klammer, die die Aufständischen zusammenhielt — und nicht nur das die moderne Forschung immer wieder so faszinierende «syrische Königtum» des Eunus” (p. 80).

Foarte just remarcă autorul și în acțiunea lui Aristonikos două faze: cea „dinastică” și cea a războiului servil. Doar eșecul primei tentative l-a făcut pe Aristonikos „să joace o nouă carte” (p. 81). „Aristonikos' Appell an die Armen und Sklaven war das Eingeständnis des Scheiterns seines ersten, völlig konventionellen Planes”. Aristonikos este doar „Kristallisationspunkt aller Unzufriedenen” (p. 82).

Eterogenitatea masei sclavilor rezultă clar din surse chiar și în cazul mișcării lui Spartacus (p. 84), ceea ce îl privează pe conducător de titlul — acordat, nu de puține ori, cu prea mare ușurință — de reprezentant al „proletariatului antic” (p. 85).

Cît despre Sextus Pompeius, aici lucrurile sînt, de departe, cele mai clare: în condițiile excepționale ale războaielor civile, Sextus Pompeius — aventurier politic tipic — devine „Kristallisationspunkt aller Unzufriedenen, Gefährdeten und Besiegten, zur Zuflucht der Proskribierten wie alle Gegner der Triumvirn, doch bezeichnenderweise auch zur Hoffnung von Landarbeitern, Bauern und Sklaven” (p. 86—87).

Trăsăturile comune ale celor patru cazuri supuse analizei de K. C. sînt următoarele: eterogenitatea combatanților; non-apartenența conducătorilor la clasa sclavilor tipici; șansele minime de a-și vedea lupta încununată de succes. Cît privește raportul dintre răscoalele sclavilor și căderea Republicii, K. C. conchide, fără îndoială, pe bună dreptate, că toate aceste mișcări „stellen eine der elementaren Eruptionen der Krise der Römischen Republik dar, und damit einer sehr komplexen Krise, die Ausdruck vieler gesellschaftlicher, wirtschaftlicher und politischer Widersprüche gewesen ist. Man mag der Ansicht sein, daß die Bewußtseinlage der Sklaven und die Formen ihrer Existenz verhinderten, daß sie als revolutionäre Klasse handelten” (p. 90—91).

Subscriem la concluziile lui K. C. și, în mod deosebit, la aceea că nici una din mișcările sclavilor din Roma — ca, de altfel, nici una din antichitate în general — nu a beneficiat de o ideologie sau de un program. Am formula o singură obiecție: nu știm în ce măsură acțiunea lui Sextus Pompeius se încadrează în seria de cazuri analizate de K. C. Este drept că în armata lui Sextus Pompeius luptau sclavi, dar aceasta ține de condițiile deosebite în care se desfășurau luptele civile la Roma. Dacă sclavii sînt prezenți în oștile lui Catilina, Clodius, L. Domitius Ahenobarbus înseamnă oare că și acești comandanți ar fi „Skavlenführer”? Credem că Sextus Pompeius aparține acestei din urmă serii de exemple — aventurieri politici lipsiți de scrupule, care se folosesc, în scopuri personale, de toți nemulțumiții, înrolîndu-i, între alții, pe sclavi, liberti, datornici etc. —, și nu seriei lui Eunus și Spartacus. (Obiecții similare — totuși, nu atît de hotărîte — s-ar putea, eventual, formula și cu privire la includerea lui Aristonikos în această categorie.) Oricum, concluziile generale ale lui K. C. rămîn neafectate.

Un studiu deosebit de important este cel consacrat diferitelor puncte de vedere exprimate în istoriografia modernă cu privire la sfârșitul Republicii. Interesul crește cu atât mai mult, cu cât până în epoca recentă chestiunea în discuție a fost total umbrită de cealaltă mare problemă a istoriei romane: prăbușirea Imperiului Roman și decăderea culturii antice (p. 135). K.C. încearcă o clasificare a părerilor istoricilor după termenul central al respectivelor teorii („Sittenverfall“, „(soziale) Revolution“ etc.). Pe parcurs iese de fiecare dată la iveală și poziția critică a autorului. Sint respinse unele explicații unilaterale, de exemplu, cea întemeiată pe vechea tradiție — urcînd în timp până la Montesquieu, dar continuu alimentată pînă în vremea din urmă de unele contribuții — a „decăderii moravurilor” (p. 140—141), atîta vreme cît această situație este, la rîndul său, efectul — nu cauza — unor transformări social-economice, rivalități politice etc. De asemenea, sint supuse unei critici — după părerea noastră pe deplin îndreptățite — explicații inspirate de teorii politice moderne, precum „modelul dezintegrării” (p. 148). În alte situații, K.C. acceptă demersul în sine, cu condiția ca acesta să fie integrat unei viziuni mai largi; este cazul studiilor dedicate personalităților, despre care se remarcă: „die Zeit der Apotheosen ist vorbei, zumeist dominierten ein nüchternen, realistischer Stil und das Bemühen, den jeweiligen «Helden» in seinen Bedingungen und im Rahmen seiner Zeit zu erfassen” (p. 150). De asemenea, este cazul studiilor de istorie social-economică: „So vielseitig und tiefgreifend diese auch durch die neuere Forschung präzisierten Veränderungen in Gesellschaft und Wirtschaft der späten Römischen Republik indessen auch waren, keine einzige von ihnen reicht allein aus, um den Untergang der Römischen Republik zu erklären” (p. 157). În sfîrșit, se atrage atenția asupra pericolului de a reduce problema la o discuție teoretică autonomă, cantonată în mod inefficient în jurul unor termeni precum „revoluție” sau „clasă”, fie că este vorba de R. Syme sau A. Heuß, fie că referirea se face la istoricii marxști (p. 159—161; 165—166).

Ce rezultă din această trecere în revistă? „In alldem waren objektive Faktoren vorherrschend. Dennoch ist der konkrete geschichtliche Ablauf nicht ohne die subjektiven Einflüsse zu erklären. [...] Der Untergang der Römischen Republik wird so in erster Linie als Strukturwandel und als Desintegrationsprozeß verstanden, freilich innerhalb eines weiteren Rahmens, als es die Konzentration allein auf die Schlußphase, die Epoche Caesars und den Aufstieg Octavians, erlauben würde. Denn es ging eben keine intakte Republik zugrunde, sondern es wurde eine politische und gesellschaftliche Ordnung transformiert, die längst in eine Sackgasse geraten war. Im wirtschaftlichen Bereich aber sind die Unterschiede zwischen der späten und der frühen Republik weit größer als jene zwischen der späten Republik und dem Principat” (p. 167). Credem că poate fi considerat pe deplin acceptat faptul că — la fel ca orice mare proces din istoria universală — căderea Romei este un „Strukturwandel”, ceea ce face ca orice încercare unilaterală de a apela doar la o singură teorie „clasică” să fie, în actualul stadiu al informației, sortită de la bun început eșecului.

Nu vom zăbovi asupra considerațiilor cu privire la dialectica Principatului lui Augustus (p. 253—264), inserate în lucrare, credem, mai mult pentru a echilibra „centrelor de greutate” decît din dorința de a ataca o problemă atît de complexă într-un spațiu atît de redus.

Ne va reține, în schimb, atenția o altă contribuție publicată aici pentru prima oară de K.C., care reprezintă, în același timp, un pendant al studiului despre căderea Republicii și o continuare la articolul introductiv din culegerea editată de autor în 1970 (*Wege der Forschung*, 249): *Der Untergang des Römischen Reiches* (articolul introductiv, p. 1—31; în vol. al 2-lea al lucrării de față, p. 176—198: *Der Untergang des Römischen Reiches in antiker und moderner Sicht*). Acest articol introductiv se încheia cu două concluzii importante: (1) în răspunsurile care s-au dat acestei „probleme a problemelor” (E. Kornemann) este evidentă o varietate concordantă cu contextul în care istoricii din diferite generații au abordat chestiunea și chiar cu experiențele proprii lor epoci, din care aceștia și-au extras, nu de puține ori, conceptele; (2) în urma contactului cu alte discipline, care oferă istoriei noi perspective, crește pericolul de a nu observa cu atenție „conștientizarea” de către antici a propriei lor epoci („Selbstverständnis”).

În noul său studiu (vol. al 2-lea, p. 199—228; este atașată o foarte judicioasă întocmită bibliografie selectivă a lucrărilor fundamentale dedicate problematicii în discuție, de la Montesquieu încoace, p. 228—233) K.C. oferă „eine konzentrierte und kritische Übersicht” (p. 203) asupra principalelor aspecte și rezultate ale istoriografiei occidentale dedicate temei decăderii Imperiului Roman, trecînd prin Gibbon (p. 204—207), teoriile catastrofei și ale continuității (p. 208—212), teoriile „crizei endogene” (p. 212—218), explicațiile de natură social-economică (p. 218—224) și de ordin biologic (p. 224—227).

O dată mai mult, ca și în *Von Gibbon zu Rostovtzeff*, K. C. face dovada familiarității desăvîrșite cu moștenirea științifică a corifeilor disciplinei pe care o slujește, remarcîndu-se deopotrivă prin erudiție și spirit de sinteză. Nu în ultimă instanță, ținem să evidențiem și faptul că autorul cunoaște foarte bine contribuțiile istoricilor de orientare marxistă, pe care le prezintă

cu obiectivitate și foarte nuanțat (făcînd la tot pasul distincția între istoriografia dogmatică a anilor '50 și cea a ultimelor două decenii). Criticile și reținerile sale în această privință sînt, după părerea noastră, justificate (vol. 1, p. 90, 159, 161; vol. al 2-lea, p. 165—168, 202—203). Epoca Congresului de la Stockholm și a confruntărilor „violente” (Fr. Vittinghoff, *Saeculum*, 11, 1960, p. 89—131; idem, *Historische Zeitschrift*, 192, 1961, p. 265—272; S. Lauffer *uersus* E. Ch. Welskopf etc.) a trecut însă de mult. De aceea nu putem decît să sperăm, împreună cu K.C., că „die neue Hinwendung zu quellennahen Untersuchungen und eine ausgeprägte Differenzierung bei der Analyse historischer Prozesse sowie die Behutsamkeit und kritische Reserve bei der Übertragung einer modernen Begrifflichkeit auf die Erscheinungen der Geschichte des Altertums, die [...] die jüngsten Forschungen im Bereiche des Historischen Materialismus kennzeichnen, könnten ein Gespräch eröffnen, das für beide Seiten nur von Nutzen sein kann” (vol. al 2-lea, p. 228).

Cele două volume ale lui K.C. sînt din toate punctele de vedere o reușită. Inițiativa fericită a autorului de a reuni astfel o parte din importanțele sale studii scrise de-a lungul anilor (și de a adăuga la sfîrșitul fiecărui volum un indice) facilitează contactul cu o operă de referință în peisajul istoriografiei consacrate celor mai diverse aspecte ale lumii romane.

București, februarie 1984

Alexandru Avram

YANIR SHOCHAT, *Recruitment and the Programme of Tiberius Gracchus*. Bruxelles, Latomus, 1980, 98 p. (Collection Latomus, 169)

Pentru acțiunea lui Tiberius Gracchus dispunem, în ultimă instanță, doar de două relații mai consistente — Plutarh și Apian — și de o imensă bibliografie îmbogățită permanent de multe decenii încoace¹. Dacă lucrările mai importante din ultima vreme au înlăturat o bună parte din „adaosurile” ideologice moderne din programul lui Tiberius Gracchus — cantonate în jurul unor concepte precum „revoluție” sau „utopie” —, în schimb, ele nu s-au dovedit încă în măsură să explice pe deplin satisfacător aspecte fundamentale privind cauzele și caracterul reformei propuse de fiul cel mare al Corneliiei. Este lesne de înțeles că, pentru istoriografie, a rămas în acest sector o sarcină de rezolvat. La o asemenea întreprindere se încumetă Y. Shochat în cartea care ne reține atenția.

De la bun început nu trebuie pierdut din vedere faptul că Y.S. se referă în primul rînd la aspectul militar — scos în evidență de D.C. Earl (*Tiberius Gracchus*, Bruxelles, 1963), subestimat de H. Last (*Cambridge Ancient History*, vol. 9) —, fără să neglijeze obiectivele de ordin social din programul tribunului. Încă din introducere, Y.S. își definește poziția: „Although the reform had both a social and a military aspect, each of these related to a different category within the population. Tiberius' objective with regard to the Roman citizens was social rather than military, while the intention to distribute to the allies derived primarily from his desire to increase the military burden upon them” (p. 8).

În primul capitol al lucrării (*The capite censi and the census figures*, p. 9—45) autorul se străduiește să combată, pe de o parte, argumentele avansate de istoricii moderni pentru a susține că în listele censului erau incluși și *capite censi*, pe de altă parte, punctul de vedere dominant în istoriografie, conform căruia dificultățile în recrutarea legiunilor în epoca lui Tiberius ar fi fost rezultatul unei declin demografic, care ar fi afectat pătura așa-numiților *assidui*. Y.S. conchide: „In conclusion, the census figure should not be taken as evidence that on the eve of Tiberius' Gracchus' appearance on the political scene the number of *assidui* was small and that the authorities' recruitment difficulties and resultant concern were the outcome of a sharp demographic decline in the class of people possessing the financial minimum required for army service” (p. 45).

În continuarea acestor idei, în capitolul al doilea (*The problem of recruitment for the legions*, p. 46—76), autorul adincește problematica legată de *assidui* și de structura armatei republicane. Pe bună dreptate, se scoate în evidență atmosfera ostilă serviciului militar, întreținută, mai cu seamă, în timpul războiului din Spania în toate mediile sociale romane, inclusiv în unele cercuri senatoriale, dar mai ales în rîndul păturii de jos a populației, stare de spirit pentru care pateticele relatări ale lui Titus Livius, dar și alte surse, ingenios folosite de Y.S., sînt cea mai

¹ O privire generală la E. Badian, *Historia*, 11, 1962, 2, p. 200—203 (despre lucrările apărute între anii 1940—1959); idem, *Tiberius Gracchus and the beginning of the Roman Revolution*, ANRW, I, 1972, p. 668—731.